

Пенькова О.І. Психологічні аспекти моральної спрямованості особистості / II Міжнародна науково-практична конференція «Гене́за буття особистості» - К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011. – Том I. – С. 293-297.

Пенькова О.І.

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОРАЛЬНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Моральний розвиток особистості – складний процес, що вимагає вивчення і роз’язання цілої низки як конкретно-наукових, так і методичних проблем. Необхідною умовою моральності є особливий тип зв’язків і взаємин, насамперед між особистістю і суспільством, між гранями її власної соціальної структури, а також між різними аспектами її становлення.

Говорячи про моральність, слід мати на увазі ту обставину, що найважливішим критерієм її розвитку має стати міра погодженості між способом життя особистості та нормативно-ціннісною моделлю суспільства. Підтвердження цієї думки знаходимо у дослідженнях Божович Л. І. [1], Боришевського М.Й. [4], Виготського Л.С. [6], Гудими О.В. [7], Костюка Г.С, [9], Максименка С.Д. [11], Рубінштейна С.Л. [14] та ін.

Моральні якості особистості – зазначав Г.С. Костюк, - зароджуються в її діях, у яких виявляється її ставлення до інших людей, до своїх обов’язків, до колективу. Повторюючись вони закріплюються, стають звичними, стійкими рисами характеру учня, що внутрішньо визначають його поведінку за тих чи інших життєвих обставин. Утворення моральних звичок успішно відбувається там, де має місце повторення не тільки зовнішніх форм поведінки, а й зв’язаних з ними переживань учня. Завдяки цьому ситуаційні позитивні емоціональні спонукання узагальнюються, стають стійкими мотивами його моральної поведінки. Без цього й багаторазове повторення, стимульоване суто зовнішнім примусом, може не приводити до вироблення позитивних моральних звичок. У кращому разі воно зумовлює утворення деяких гальмівних механізмів, але ці

гальма виявляються нестійкими і швидко «відмовляють», як тільки зникають зовнішні стимули, що їх підтримують [9, с.407].

Морально цілісна особистість являє собою соціальну структуру, у якій знайшли своє відображення наступні характеристики: відповідність основних принципів суспільної і індивідуальної моральної свідомості, відсутність розбіжності між переконаннями та поведінкою, думками і вчинками; внутрішня цілісність і погодженість всієї системи розуміння людиною добра і зла, совісті і справедливості, честі і відповідальності, єдність моральних якостей і властивостей, які втілюються в діяльності і поведінці. Оскільки становлення моральності можливе насамперед як гармонійне узгодження та виважене координування трьох основних компонентів: когнітивного, мотиваційного та конативного, то слід окремо розглядати детермінуючу роль кожного з них. Процес морального розвитку органічно пов'язаний з подальшим розвитком мислення, що піднімається до рівня категоріального з засвоєнням гнучкої системи глибоких соціально-етичних знань, з подальшим збагаченням практичного морального досвіду. Як вважав О.К. Тіхоміров [15], у самосвідомості зазвичай розрізняють образний і понятійний компоненти, говорять про «Я-образ» і «Я-концепцію», образ себе і знання про себе. Формування тих чи інших явищ відбувається раніше, ніж вони усвідомлюються людиною. Так, Виготський Л.С. [6] зазначав, що наявність поняття і усвідомлення цього поняття не співпадають ні в плані моменту своєї появи, ні в плані свого функціонування. Аналіз дійсності за допомогою понять виникає значно раніше, ніж аналіз самих понять.

В дослідженні Крутецького [10] доведено, що моральні поняття дітей формуються у процесі узагальнення ними власного досвіду моральної поведінки і відображення його у їх свідомості. Справжній смисл багатьох моральних вимог і понять стає зрозумілим лише при наявності відповідного досвіду і поведінки.

У процесі розвитку складається і відносно стійка ієрархія мотиваційної сфери людини. Стійкості їй надають лише мотиви, які походять від свідомо поставленої мети. Співробітниками Л.І. Божович [1], [2], [3] вивчались лише дві форми спрямованості, найбільш суттєві для людини як суспільної істоти. Це – спрямованість на свої суто вузькі особисті інтереси та на інтереси інших людей, суспільства. Дослідження показали, що домінування тієї чи іншої мотивації може бути різним на свідомому і несвідомому рівні. Наприклад, свідомо людина може прагнути до одного, а діяти з мотивом, що домінує на неусвідомленому рівні. У таких випадках йдеться про дисгармонійну побудову особистості.

У дослідженні Чудновського В.Е.[16] показано, що вирішальним для моральної стійкості особистості є наявність у суб'єкта системи домінуючих (на свідомому і неусвідомленому рівні) моральних мотивів, тобто функціональних новоутворень, які мотивують моральні вчинки.

Як зазначає у своїй роботі Маркова А.К. [13], у старшому шкільному віці зростає роль широких мотивів морального обов'язку. Але не у всіх школярів вони розвинені, що виявляється в елементах соціальної незрілості, утриманства, споживацького ставлення до суспільства, небажання і невміння робити внесок у соціальну практику. Автор наголошує, що соціальні мотиви усвідомлюються і оцінюються школярами нижче, ніж пізнавальні, що свідчить про недостатню сформованість їх навіть у старшому віці.

Найбільш тісно з цим питанням пов'язана і група робіт, що вивчали суспільну спрямованість особистості. Так, Зосімовський А.В. [8] розглядає суспільну спрямованість як результат всього процесу виховання в цілому, вона органічно поєднана з усіма особистісними рисами виховання; вона об'єднує в собі його моральні погляди, вольову готовність.

Питання формування моральної активності старшокласників розглядаються в роботі Мальковської Т.Н. [12]. Зокрема аналіз суджень школярів про громадянський обов'язок, патріотизм показав, що уявлення

багатьох пов'язані з необхідністю прояву цих якостей у особливих умовах, коли від людини вимагається жертвність, напруження усіх її зусиль, мужність і воля. Небагато школярів пов'язує почуття патріотизму з національною гідністю, гордістю, честю. Діти не співвідносять знання з історії зі знаннями культури свого народу, національних традицій, мови, знання того, що створюється працею кращих його представників. Типовість цього явища говорить про серйозні проблеми морального виховання.

Божович Л.І., Коннікова Т.Ю. [3] пояснюють розбіжність між наміром і реальною поведінкою, виходячи з того, що поведінка людини спонукається не одним, а багатьма мотивами, які можуть перебувати у складній взаємозалежності. Головна лінія поведінки визначається спрямованістю особистості, тобто сумою стійких мотивів поведінки. Поведінка ж, яка спонукається неусвідомленими мотивами, може суперечити запланованому, але не суперечить загальній спрямованості особистості, яка визначає в результаті конкретні акти поведінки.

Структуру моральної свідомості, як уже зазначалося, складають когнітивний, мотиваційний і конативний компоненти. Когнітивний компонент – це система засвоєних особистістю на рівні переконань моральних понять, правил, оцінок, норм, цінностей. Мотиваційний - пов'язаний з усвідомленням людиною свого місця в суспільстві, обов'язком і почуттям відповідальності перед ним за свої дії та вчинки, виробленням власної соціальної позиції, оволодінням певною соціальною роллю, знанням соціальних норм. Мотиви санкціонують вибір і реалізацію конкретного напрямку поведінки і діяльності. Конативний компонент – сукупність узагальнених прийомів пізнавальної діяльності, а саме: прийоми оцінного аналізу ситуацій і явищ, а також прийоми вибору способів впливу на ситуацію з метою трансформації її в бажану. Кожен з цих компонентів виконує специфічну психологічну функцію. За допомогою когнітивного компоненту здійснюється використання наукових знань (зафіксованого в них соціального досвіду) для з'ясування ціннісного значення

моральних ситуацій і явищ. Такий прийом дозволяє особистості, не вступаючи в протиріччя з суспільними вимогами, поєднати особистісну і соціальну мету в конкретній ситуації, скорегувати власні наміри відповідно до змісту суспільних цінностей і норм. При цьому психічна діяльність особистості сприяє формуванню особистісного ставлення до засвоєваних моральних цінностей і норм.

Формування моральності особистості передбачає високий рівень розвитку мотивації, коли науковим знанням надається ціннісний, особистісний сенс. Виконання цієї діяльності може спиратися на науковий або буденний світогляд, який базується на емоціях, що недостатньо контролюються свідомістю.

Науковий світогляд сприяє накопиченню позитивного досвіду засвоєння наукових знань не лише в пізнавальній, а й в емоційній і регулятивній функціях, що веде до побудови стійкої життєвої позиції, яка спирається на моральні цінності і норми. Утворення переконань пов'язане з формуванням у особистості оцінного ставлення до засвоєваних знань (понять, оцінок, норм, форм поведінки), які здатні викликати намір використовувати їх як регулятори власної свідомості і поведінки. Залежно від того, як особистість уявляє мету використання засвоєваних знань – набути за їх допомогою якісь життєві дивіденди, зробити доцільною зовнішню поведінку або ж скорегувати зміст внутрішніх принципів поведінки – наданий знанням особистісний підтекст буде характеризуватись прагматичною або світоглядною спрямованістю. Усвідомлення мотивів, які сприяють засвоєнню наукових знань, визначає доцільність дій з цими знаннями, їх застосування за наявності зовнішньої (прагматичної) мотивації обмежене виконанням лише пізнавальної функції. Натомість механізм внутрішньої мотивації зумовлює включення наукових знань до складу оцінної і регулятивної функції. Однак ступінь готовності керуватися ними суттєво відрізнятиметься. В першому випадку моральні знання засвоюються на рівні особистісних норм. Готовність спиратися на них обмежується ситуаціями, в яких, керуючись принципом доцільності, важливо

регулювати насамперед зовнішню поведінку, в той час коли внутрішнє оцінювання особистості до ситуації може бути іншим. В другому випадку знання засвоюються на рівні особистісних моральних цінностей. Готовність керуватися ними стає внутрішнім спонуканням, принципом, зумовлюючи перенесення цих знань на нові ситуації.

Формування моральних почуттів вимагає від особистості значних зусиль, оскільки необхідно самостійно поставити перед собою завдання, знайти способи його розв'язку, оцінити результат дій і поставити перед собою більш складні вимоги. Все це пов'язане з відповідним рівнем розвитку інтелектуальних, емоційних і волевих якостей особистості, що здійснюється через самовиховання, виявляючись у вчинках, які спрямовані на організацію власної поведінки. Таким чином закріплюються моральні переконання, створюються можливості як для прийняття вимог інших, так і для здійснення власних намірів. Розвиток моральності тісно пов'язаний з визріванням нових форм активності, а також із виробленням здатності гальмувати ті дії, вчинки, котрі йдуть урозріз з бажаними, а саме тими, що сприяють становленню моральності. Завдяки цьому зростає рівень довільної поведінки, саморегуляції поведінки особистості, формується здатність ставити віддалені цілі і регулювати свою діяльність у відповідності з такими цілями.

Моральні уявлення, які народжуються у власному досвіді особистості, є емпіричними і досить часто можуть бути хибними. Крім того, ці уявлення, як правило, відзначаються надмірною емоційністю. Моральні принципи, що прийняті індивідом, більше відчуваються і переживаються, ніж усвідомлюються. Це особливо виразно виявляється на початкових етапах засвоєння моральних знань. Цей етап іще не формує механізму самостійної орієнтації дитини в моральних колізіях, оскільки не забезпечує глибокого практичного засвоєння обраних принципів поведінки. Опинившись у складній ситуації, дитина, у якій ще нечіткі етичні уявлення, часто не в змозі вибрати правильну форму поведінки без належної допомоги старших. На цьому етапі закладаються підвалини

соціально моральних орієнтацій особистості, що є основою наступного етапу, специфічна особливість якого полягає в тому, що засвоєння принципів моральної поведінки стає свідомим, цілеспрямованим процесом.

Осмислення індивідом прийнятих ним принципів поведінки забезпечує більш глибокий рівень їх засвоєння, що сприяє формуванню моральності. Ці принципи, як правило, зведені у відносно впорядковану систему, мають належне мовне оформлення. На цьому етапі виникає механізм самоорієнтації індивіда в моральних ситуаціях, що базується на здатності аналізувати моральні проблеми, обирати адекватні форми поведінки, керуючись при цьому власними переконаннями.

На третьому, заключному етапі відбувається формування неусвідомленого способу орієнтації індивіда в ситуаціях моральності. На цій стадії включається механізм актуально неусвідомленої орієнтації, що базується на моральних звичках та інтуїції.

Справжня звична форма поведінки виникає лише на основі переконань, на основі глибокого усвідомлення дій. Засвоєння принципів поведінки на цьому етапі передбачає набуття індивідом досвіду та навичок їх практичного використання.

Таким чином, поведінка індивіда – основна форма вияву внутрішньої сутності його особистості. За певних обставин така поведінка складається з вчинків і дій, що відповідають моральним нормам, прийнятим у суспільстві. В дитячому колективі такі норми виконують ті ж функції зразка, регулятора, контролю і оцінки поведінки. Однак певна частина моральних цінностей дітьми не усвідомлюється (особливо на ранніх етапах розвитку); засвоєння цих норм проходить загалом під керівництвом дорослих.

Отже, моральна спрямованість особистості – це гармонійне узгодження та виважене координування трьох основних складових: когнітивної, мотиваційної та конативної. У морально свідомого індивіда почуття перебувають в органічному взаємозв'язку з його раціональним життям, виступаючи як сплав

розуму і емоцій, який виражає сутність переконань, оскільки саме в єдності почуттів та розуму виявляється глибока переконаність особистості, надійність її моральних принципів. У свою чергу, розвиваючись, моральні почуття сприяють зростанню свідомого ставлення людини до морального вибору, допомагають їй виробити моральні принципи та ідеали, стійку систему моральних цінностей.

Література

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – С.29-80.
2. Божович Л.И. К развитию аффективно-потребностной сферы человека // Проблемы общей, возрастной и педагогической психологии / Под ред. В.В.Давыдова. – М.: Педагогика, 1978. – С.168-180.
3. Божович Л.И., Конникова Т.Е. О нравственном развитии и воспитании детей // Вопросы общей, возрастной и педагогической психологии / Под ред. В.В.Давыдова. - М.: Педагогика, 1978. – С.80-89.
4. Боришевський М.Й. Моральні переконання та їх формування у дітей. – К.: Знання, 1979. – 48с.
5. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина // Педагогіка і психологія, 1997. № 1. – С.144-150.
6. Выготский Л.С. Динамика и структура личности подростка // Собр. соч.: в 6-ти т. – М., 1984. – Т. 4. – С.220-242.
7. Гудима О.В. Особливості внутрішньофункціональних структур детермінант моральних вчинків / Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К.: Міленіум, 2006. – Вип. 28. – С.79-87.
8. Зосимовский А.В. Формирование общественной направленности в школьном возрасте. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1982. – 200с.
9. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості // Під ред. Л.М. Проколієнко. – К.: Рад. шк., 1989. – 608 с.

10. Крутецкий В.А. К вопросу о привычных формах поведения и их особенностях // Вопросы психологии нравственного развития школьников / Известия АПН РСФСР, вып. 123. – М., 1962. – С.113-114.
11. Максименко С.Д. Структура особистості: теоретико-методологічний аспект дослідження / Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред.. С.Д. Максименка. – К.: Нора-прінт, 2004.- Вип. 24. – С.3 -15.
12. Мальковская Т.Н Социальная активность старшеклассников. – М.: Педагогика, 1988. – 140с.
13. Маркова А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте. – М.: Просвещение, 1983. – 95с.
14. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб: Питер Ком., 1998. - 688с.
15. Тихомиров О.К. Психология мышления. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 270с.
16. Чудновский В.З. Нравственная устойчивость личности. – М.: Педагогика, 1981. – 207с.